

Yazar: Dr. phil. Hofmann Tessa

Dersim Alevi İnançlarının Hristiyanlık Öncesi İzleri: Dağlar ve Ateş Tapınımı

Yayın Tarihi: 2 Temmuz 2025

Özet

Bu madde, Dersim de dahil olmak üzere antik Ermeni yaylalarındaki yüksek, genellikle volkanik dağlara Hristiyanlık öncesi/İslam öncesi saygının sürekliliği hakkında bilgi vermektedir. Bu saygı gösterilen dağlar Mazdaist ve hatta güneş tanrısı Mithras/Ermeni gibi İran öncesi tanrılara adanmıştır: Mihr, İran öncesi Ermeni av ve zafer tanrısı Va(r)hagn ve Ermenistan'da Partça adı Aramazd olarak tapınılan yaratıcı ve yüce Mazdaist tanrı Ahuramazda (Orta Farsça: Ohrmazd). Dersim'deki toponimler ve dini ritüeller, Düzgün Baba Dağı, Tujik (Baba Sultan Dağı), Tendürek gibi Alevi kutsallıklarının, Hristiyanlaşmadan kaçınmaya çalışan Ermeni göçmenlerin Dersim dağlarına kaçtığı antik çağlara kadar uzanan tanrıların ve dini uygulamaların sürekliliği içinde olduğunu doğrulamaktadır.

Dağ ve Ateşe Tapınma

Yüksek dağlara dini tapınma, Ermeniler, Kürtler, Zazalar ve Dersimliler gibi Hint-Avrupa halkları da dahil olmak üzere dünyanın birçok kültüründe yaygındır. Koni şeklindeki volkanik dağlara özellikle saygı duyulur, çünkü patlamaları dehşet ve yıkıma neden olur, ancak lavları aynı zamanda bereket ve refahı da teşvik eder. Bu durum özellikle Ermeni Dağlık Bölgesi'nin ve Türkiye'nin en yüksek dağı olan Büyük Ağrı (Ermenice: Masis; Kürtçe: Çiyayê Agirî / Shaxi - "Ateş Dağı", Türkçe: Ağrı Dağı - "(Emek) Acılarının Dağı"; 5.165 m), aynı zamanda Aragats (4.090 m), K'ark'e (Muş İli, Aştişat yakınlarında), Parkhar, Grgur, Korduk' (Yunanca: Kordyene), Npat ve Varag (Van Gölü'nde) dağları için de kullanılır. Hristiyanlık öncesi ve halk inançlarında, Vishapner (Vishap - "ejderha") ve K'aşk' ("cesur") dahil olmak üzere tanrılar ve ruhlar tarafından iskan edilirler. Dağlarda, mağaralarda ve geçitlerde yaşayan bu ruhlar cezaları yerine getirmekle görevlidirler. "Örneğin Ermeni mitolojisi, babası tarafından lanetlenen Artavazd'ı bir mağaraya zincirleyen Masis Dağı'nın K'aşk'ını bilir." [1] Vishapner ise Ermeni masallarında ve efsanelerinde çeşitli şekillerde kötü ruhlar olarak karşımıza çıkar; en eski enkarnasyonları yılan, en yaygın olanı ise dev (balina) balık gibi görünmektedir. Vishapakarner ("ejderha taşları") adı verilen uzun steller, Bronz

Çağı'ndan (yaklaşık MÖ 4000-2200) bu yana Ermeni dağlık bölgelerinde bahar ve bereket kültleriyle bağlantılı olarak dikilmiştir.

Resim1 (Vishap Nor Nork/Yerevan'da; fotoğraf: Armen Manukov;

[https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5a/Vishapakar_\(Dragonstone\)2,_Nor_Nork.JPG](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5a/Vishapakar_(Dragonstone)2,_Nor_Nork.JPG)

Resim2 Yeğeknadzor'da (Vayots Dzor ili) koç benzeri “yüzü” olan Vişapakar; Vahe Martirosyan tarafından –

<https://www.flickr.com/photos/129665369@N02/29357166671/>, CC BY 2.0,

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=99390186>

Resim3 © Hıdır Yanmaz

(<https://www.facebook.com/TunceliDagcilikVeKampSporlariKulubu/posts/düzgün-baba-dağı-ve-cemevi-ziyaretitunceli-dağcilik-kulübü-tudak-ve-tumayig-turi/2348106025283778/>)

Dersim'de, Kuraşan Ocağı veya Kuraşan topluluğunun mitolojik atasına atfedilen Nazımiye'nin dışındaki Kıl köyü yakınlarındaki dağ bir locus sanctum (ziyaret, jiar) olarak kabul edilir. Yerel inanca göre, öncelikle Düzgün Baba (Kırmancki: Bava Duzgı, Kürtçe: Dızgun / Duzgi Bava) olarak bilinen Seyyid Kureş/Kuresin (Şah Haydar), yerel halkın Kemerê Duzgını (Duzgı Kayası), Kemerê Bimbareki (Zazaki; “Kutsal Kaya”; Mübarek) veya Kemerê Seyyid Kureş/Kuresin olarak adlandırdığı zirvesinde kaybolmuştur. Yükseliş motifi, kurucusu ve peygamberi Muhammed'in Kudüs'teki Tapınak Dağı'ndan (Siyon Dağı) göğe yükseldiği Hristiyanlık ve İslamiyet'te de bulunur.

Alevi Düzgün Baba, 1220'lerde on iki Talip aşiretiyle birlikte Dersim'e göç eden Seyyid Mahmudu'l-Kebir-Seyyid Hacı Kures'e Qûr'un soyundan gelmektedir. Geleneğe göre ataları Kirmanşah'tan gelmekte ve Kırmancki (Kirmanşah) konuşmaktadır.

Duzgı/Dızgun ya da Düzgün, Kırmancki dilinde ve Türkçe'de “mükemmel, düzenli, doğru, düzgün” anlamına gelmektedir. Dersim Kırmancki'de ise “kutsal” anlamına gelir. Duzgı/Dızgun'un Tuzik/Tujik (Kürtçe 'keskin', 'sivri') teriminden türetildiği düşünülmektedir. Duzgı gibi Tujik de Dersim'deki bir dağla (Türkçe: Sultan Baba Dağı) ilgilidir ve Herkül, muhtemelen İran öncesi Ermeni av ve zafer tanrısı Va(r)hagn ile özdeşleştirilir[2]. Bu süreklilik tezi çerçevesinde, Tujik yer adının Mazdaist Ermeniler arasında “cehennem” anlamına gelen duzakh'tan türediği ileri sürülmüştür.

Tujik Dağı da eski ama aktif bir yanardağdır. Bir başka örnek de Türklerin Cehennem dağı olarak bildiği Tendürek (Ermenice: T'andurek, T'ondrak – Թանդրեկ, Թոնդրակ; 3,452 m) toponiminde bulunabilir. Ermenice yer adı, halk arasında bir tür küçük

cehennem olarak kabul edilen tandur'dan ("pişirme fırını") türetilmiştir. Kupa şeklindeki kraterinin derinliği 320 m'dir[3].

Resim4 Tujik Dağı (Sultan Baba); © HıdırYanmaz;

<https://www.facebook.com/dersimliolmakbirayricaliktir/posts/tujik-dağı/1640188622798514/>

Dersim'de, Kuraşan Ocağı veya Kuraşan topluluğunun mitolojik atasına atfedilen Nazımiye'nin dışındaki Kıl köyü yakınlarındaki dağ bir locus sanctum (ziyaret, jiar) olarak kabul edilir. Yerel inanca göre, öncelikle Düzgün Baba (Kırmancki: Bava Duzgı, Kürtçe: Dızgun / Duzgi Bava) olarak bilinen Seyyid Kureş/Kuresin (Şah Haydar), yerel halkın Kemerê Duzgını (Duzgı Kayası), Kemerê Bımbareki (Zazaki; "Kutsal Kaya"; Mübarek) veya Kemerê Seyyid Kureş/Kuresin olarak adlandırdığı zirvesinde kaybolmuştur. Yükseliş motifi, kurucusu ve peygamberi Muhammed'in Kudüs'teki Tapınak Dağı'ndan (Siyon Dağı) göğe yükseldiği Hristiyanlık ve İslamiyet'te de bulunur.

Alevi Düzgün Baba, 1220'lerde on iki Talip aşiretiyle birlikte Dersim'e göç eden Seyyid Mahmudu'l-Kebir-Seyyid Hacı Kures'e Qûr'un soyundan gelmektedir. Geleneğe göre ataları Kirmanşah'tan gelmekte ve Kırmancki (Kırmanşah) konuşmaktadır. Duzgı/Dızgun ya da Düzgün, Kırmancki dilinde ve Türkçe'de "mükemmel, düzenli, doğru, düzgün" anlamına gelmektedir. Dersim Kırmancki'de ise "kutsal" anlamına gelir. Duzgı/Dızgun'un Tuzik/Tujik (Kürtçe 'keskin', 'sivri') teriminden türetildiği düşünülmektedir. Duzgı gibi Tujik de Dersim'deki bir dağla (Türkçe: Sultan Baba Dağı) ilgilidir ve Herkül, muhtemelen İran öncesi Ermeni av ve zafer tanrısı Va(r)hagn ile özdeşleştirilir[2]. Bu süreklilik tezi çerçevesinde, Tujik yer adının Mazdaist Ermeniler arasında "cehennem" anlamına gelen duzakh'tan türediği ileri sürülmüştür.

Tujik Dağı da eski ama aktif bir yanardağdır. Bir başka örnek de Türklerin Cehennem dağı olarak bildiği Tendürek (Ermenice: T'andurek, T'ondrak – Թանդրեկ, Թոնդրակ; 3,452 m) toponiminde bulunabilir. Ermenice yer adı, halk arasında bir tür küçük cehennem olarak kabul edilen tandur'dan ("pişirme fırını") türetilmiştir. Kupa şeklindeki kraterinin derinliği 320 m'dir[3].

Resim5 Tujik Dağı (Sultan Baba); © HıdırYanmaz;

<https://www.facebook.com/dersimliolmakbirayricaliktir/posts/tujik-dağı/1640188622798514/>

Düzgün Baba'yı (Bava Duzgı, Dızgun Bava) çevreleyen kültün, dünyevi tezahürü ateş olan Ermeni güneş tanrısı Mihr'i (Farsça: Mithras)[4] çevreleyen kült geleneğinin bir parçası olduğunu düşündüren çok şey vardır. Dersim dağları muhtemelen

Hristiyanlaşmayı reddeden Mazdean Ermenileri için bir sığınma yeri idi. Antik Dersim'in etrafındaki kuşakta bulunan çeşitli Mazdaist tanrıların kült alanları bu sürekliliğin özellikle kanıtıdır. Örneğin Bagayariç (Pekeric, 1963'ten beri Erzincan ilindeki Çadirkaya) Mihr'in kült merkeziydi, Ani-Kamakh (Kürtçe: Kemax; Türkçe: Kemah) Ermenistan'da Partça adı Aramazd olarak tapınılan yaratıcı ve yüce Mazdaist tanrı Ahuramazda'nın (Orta Farsça: Ohrmazd) en önemli kült merkeziydi. Ayrıca Mazdaizm ile Dersim'in Kürt Aleviliği arasındaki sürekliliğin izleri bugün hala bazı Dersim yer adlarında görülebilir. Bunun en bariz örneği Mercan Dağları'nın (Munzur Dağları, Munzur Sıradağları ya da Mercan Sıradağları) adının etimolojik olarak Mithras adıyla ilişkili olmasıdır.

Bazı mitolojik unsurlar da bu sürekliliği göstermektedir. Her şeyden önce Mithras/Mihr bir sözleşme ve dostluk tanrısı olduğu kadar hakikatin de koruyucusudur. Düzgün Baba da Dersim Alevileri tarafından doğruluk ve dürüstlüğün koruyucusu olarak kabul edilir. O, güvenilirliğin timsalidir. Hakikatin koruyucusu olarak Düzgün Baba, Alevi Zazalar, Kürtler ve Dersim'in Alevileşmiş Ermenileri arasındaki bireysel anlaşmazlıkları çözer. Birinin bir başkasıyla bir sorunu (dava) varsa ve bunu kendisi çözemiyorsa, Duzgün Dağı'nın zirvesine çıkar ve şu sözlerle yardım ister: "Ben davamı Düzgün Baba'ya bıraktım."

İnanışa göre Dersim'de evli ve henüz erkek çocuğu olmayan bir erkek Düzgün Baba'yı ziyaret eder, kurban keser, adak adar ve kendisine bir erkek çocuk vermesi için yalvarır. Dileği yerine gelirse oğlunun adını Düzgün koyar. Bu nedenle Düzgün ismi Dersim'de yaygındır. Bu özelliğe Mithras'ta da rastlanır. Avesta'da "oğullar veren" (putro-da) sıfatını taşır. Dersim Alevilerinin, Mihr/Mithras'ın takipçileri gibi sabah güneşinin ilk ışıklarıyla birlikte Duzgı'ya dua etmeleri de bir başka açık benzerliktir.

Mithras ve Duzgı'nın her ikisi de çobandır. Her ikisi de kartallarla sembolize edilir ve Duzgı'nın durumunda Heliye Çhal (Heliyo Duzgını) olarak adlandırılır. Her ikisi de atlıdır ve kırmızı cübbe giyerler. Bu nedenle Duzgı aynı zamanda Surela (<sur; kırmızı) epitetini de taşır. Bu Mihr geleneği aynı zamanda Ermenistan'ın en popüler azizlerinden biri olan Yunan şehit General (Stratelatos) Sergios'u (Ermenice: Surb Sargis Zoravar - Սուրբ Սարգիս զորավար; 285-337), gençliğin ve aşkın koruyucusu. O ve oğlu Martiros ("şehit") da at sırtında ve ateş kırmızısı pelerinli biniciler olarak tasvir edilmiştir. **Resim6** Bizanslı general ve şehit Sergios/Sargis ve oğlu Martiros (kaynak: Amerika Ermeni Kilisesi Piskoposluğu (Doğu) - <https://armenianchurch.us/way-of-a-warrior-st-sarkis-4/>)

Ayrıca Mithras (Anahita) gibi Düzgün Baba'nın da bir kız kardeşi (Xaskar) vardır. Anahita su tanrıçasıdır ve saflığı sembolize ederken, Düzgün Baba'nın kız kardeşi

Xaskar, Düzgün Dağı'ndaki kutsal bir su kaynağıyla ilişkilendirilir. Bu doğal sığınak onun adıyla Henia (kaniya) Xaskarê olarak bilinir. Ziyaretçiler iyi bir kalbe sahip olur ve ondan içerse kaynağın kurumayacağına inanılır. Bu inanç, saf ve tertemiz kabul edilen Aramazd'ın kızı Hint-İran tanrıçası Anahita (Ermenice: Ani) kültürle uyumludur. Avesta'da an-ahita "tertemiz" anlamına gelir. Ayrıca Xaskar ismi muhtemelen Ermenice voskuts (Batı Ermenicesi: voskeen) kelimesinden türemiştir ve "altından yapılmış" anlamına gelir. Aslında, Anahita sık sık altın elbiseler giymiş olarak tanımlanır. Sonuç olarak, hâkim görüşe göre Xaskar ve Duzgi/Dızgun, eski zamanlarda Munzur Dağları'nda yaşayan Mazdaist Ermenilerin Anahita ve Mithras kültlerinin bir devamı olarak ortaya çıkmıştır[5].

"Eski Ermenice Mdnjur ve Mzur = Mazur biçimleri muhtemelen daha eski bir *Munjur'a dayanır. Ancak Munjur, Aken (= kantonumuzun batısında Fırat üzerindeki Egin) lehçesinde Muzur olmak zorundaydı (...). (...) Bu kantonda gelişen Anahita kültürü nedeniyle (Strabon c. 532), η Αναχίτα Χώρα [Anahita ülkesi] olarak da adlandırılırdı (...). Muhtemelen, 'Anahit'in tahtı olarak adlandırılan tanrıların yeri' (...) olan büyük dağ bu kantonda bulunuyordu. Bununla birlikte, aşağıdaki yerlerin burada bulunduğu kesindir: Anahita (...) tapınağı ile Erêz (Gen. Erizay), Erizay (...), daha sonra Erznga (...), Erzngan, Ezngan (...), bugünkü Erzingian veya Erzinjan [Erzincan]; Nanê tapınağı ile Til köyü (...), Gail [Ermenice 'kurt'] nehrinin doğusunda, şimdi Til veya Thil, Fırat'ın bir kolunun sağ kıyısında, Kohanam Dagh'ın doğu eteğinde; Thil'in kuzeybatısındaki Khakh (Xax) köyü." [6]

Hristiyanlaşmış Ermeniler arasında bile güneş tanrısı Mihr'e tapınma o kadar güçlü kalmıştır ki Hristiyan rahipler onun güneş ve ateş kültürünü kendi inançlarına dahil etmek zorunda kalmışlardır (→ interpretatio christiana): İsa'nın tapınakta takdim edildiği yortu gününde (Ermenice: տեառնընդարաջ, Տյառնընդարաջ - Tearnendaraj; aslı: Տեղընդեղ - T(e)rndež - "Rab seninle"), 14 Şubat'ta kutlanan bu günde, başta ateşe tapınma olmak üzere Hristiyanlık öncesi eski arınma ritüelleri korunmuştur. Bu günde kiliselerin ve evlerin avlularında, çatılarda ve sokaklarda şenlik ateşleri yakılır ve insanlar şarkı söyleyerek ve dua ederek bu ateşlerin etrafında toplanırlar. Yeni evliler alevlerin üzerinden atlar, dokunulduğu takdirde yakında çocuk sahibi olacaklarına inanırlar. Kısır kadınlar iyileşme umuduyla kıyafetlerinin eteklerini "kutsal" ateşle yakarlar. Şenlik ateşlerinden çıkan küller, bolluk, bereket ve sağlık getirmesi için çömlleklerden evlere, ahırlara ve evlerin yakınındaki araziye saçılır.[7] Bu günde insanlar kavrulmuş buğday, kuru üzüm, meyve ve çeşitli tatlılar yer. İnsanlar ayrıca kendilerini hastalık ve talihsizliklerden korumak için küllerin bir kısmını evlerinde saklarlar. Odun yığınının çıkan duman ve alevler doğuya, güneşin doğuşuna doğru sürüklenirse, bu yılın iyi geçeceğinin bir işaretidir.

İsa'ya bugün de "Adalet Güneşi" (Peygamber Maleachi 3,2) olarak tapınılır ve 14 Şubat'ta Ermeni kiliselerinde aynı adı taşıyan bir ilahi söylenir[8].

Sonnotlar

- [1]: Ishkol-Kerovpian, K.: *Mythology of the Pre-Christian Armenians*. p. 119
- [2]: Aksoy, Gürdal: *Dersim. Alevism, Armenianism, Kurdishness*. Ankara: Dipnot Publications, 2012, pp. 99-115
- [3]: Թոնդրակ (հրաբուխ) [T'ondrak (volcano)], [https://hy.wikipedia.org/wiki/Թոնդրակ_\(հրաբուխ\)](https://hy.wikipedia.org/wiki/Թոնդրակ_(հրաբուխ))
- [4]: Aksoy, Gürdal: *Dersim Alevi Kurdish Mythology, Religious Figures in Raa Haq*, Istanbul: Komal, 2006, pp. 37-122
- [5]: Ibid.
- [6]: Hübschmann, Heinrich: *Die altarmenischen Ortsnamen*. Amsterdam: Oriental Press, 1969, p. 285f.
- [7]: "Տյառնընդառաջ," "Wik'ipedia," <https://hy.wikipedia.org/wiki/Տյառնընդառաջ>
- [8]: Ishkol-Kerovpian, op.cit., p. 128

Kaynakça & İleri Okumalar

Aksoy, Gürdal. 2012. *Dersim: Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*. Ankara: Dipnot Yayınları, 99-115.

Aksoy, Gürdal. 2006. *Dersim Alevi Kürt Mitolojisi: Raa Haq'da Dinsel Figürler*. İstanbul: Komal Yayınları, 37-122.

Hübschmann, Heinrich. 1969. *Die altarmenischen Ortsnamen: Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte*. Amsterdam: Oriental Press.

Ishkol-Kerovpian, K. [yıl yok]. *Mythology of the Pre-Christian Armenians*. Yayın bilgileri eksik. Metin içi atıf yapılan sayfalar: 119, 128.→ *Not*: Basım yılı, yayınevi ve yer bilgisi teyit edilirse künyeyi tamamlamak gerekir.

Wikipedia (Ermenice). *Տյառնընդառաջ* [T'yarnəndarach]. Erişim tarihi: [gün ay yıl].<https://hy.wikipedia.org/wiki/Տյառնընդառաջ>

Wikipedia (Ermenice). *Թոնդրակ (հրաբուխ)* [T'ondrak (Volkan)]. Erişim tarihi: [gün ay yıl].[https://hy.wikipedia.org/wiki/Թոնդրակ_\(հրաբուխ\)](https://hy.wikipedia.org/wiki/Թոնդրակ_(հրաբուխ))